Натисніть тут, щоб

купити книгу на сайті

або замовляйте за телефоном:

(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,

(066) 727-17-62

ЖЕРМЕН ДЕ ЛАНЬЇ

Батіг і росіяни

ЗВИЧАЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ РОСІЇ

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

Переклад із французької Петра Таращука

Перекладено за виданням:
Germain de Lagny. Le Knout et les Russes.
Mœurs et Organisation de la Russie. — Paris: D. Giraud,
libraire-éditeur, 1853.

Переклад здійснено з ініціативи
і за сприяння пана Жоржа Туркевича, Франція.

«Батіг і росіяни» — переклад книги видатного
французького мандрівника Жермена де Ланьї.
У середині XIX століття він деякий час жив
у Росії та мав змогу оцінити її зсередини.
Автор проводить ретельний аналіз російської
ментальності, без прикрас характеризує
усі прошарки російського суспільства:
армію, дворянство, духівництво, судовиків,
поліцію, кріпацтво й самого імператора.
Чому Росія саме така – дика, брехлива, корупційна?
Чи довго ще втримається цей колос на глиняних ногах?
Чи можна вилікувати дух цієї нації? Відповіді на ці
та інші питання шукайте у книзі
спогадів «Батіг і росіяни».

Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а,
м. Тернопіль, 46002, тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48
office@bohdan-books.com *www.bohdan-books.com*
Збут: (0352) 43-00-46, (050) 338-45-20
Книга поштою: (0352) 51-97-97, (067) 350-18-70, (066) 727-17-62
mail@bohdan-books.com
м. Київ: (044) 296-89-56; (095) 808-32-79, nk-bogdan@ukr.net

ПЕРЕДМОВА

Про Жермена де Ланьї відомо небагато. Крім праці «Батіг і росіяни», опублікованої 1853 року, його перу належать ще дві книжки, присвячені полюванню. Видатний мандрівник, він довго жив у Росії. Належний йому опис цієї країни значно в'їдливіший за опис його відомого попередника маркіза де Кюстіна, що подорожував Росією у червні-вересні 1839 року і охарактеризував її як «абсолютну монархію, пом'якшену вбивством». Починаючи з 1848 року Росію у французькій пресі оцінювали надто вже неприхильно. Російська інтервенція, спрямована проти повстанців у Молдові та Волощині влітку 1848 року, відправка російських військ для допомоги імператору Францу-Йосифу в придушенні угорського повстання у червні 1848 року, російські зазіхання на Константинополь, суперечка між католиками і протестантами за контроль над святими місцями — це все відроджувало ворожість до Росії, вже очевидну під час придушення польського повстання 1831 року[1]. Ліберали і католики об'єдналися, відкидаючи деспотичну і месіанську Росію.

Проте було б хибно зневажливо характеризувати праці про Росію, опубліковані протягом тієї доби «русофобії», як «стереотипи» або знецінені властивою їм упередженi-

[1] V. Mihaïl D. Sturdza. Bibliographie d'un réquisitoire [La Russie vue par la presse parisienne, juillet 1848-juillet 1859] // *Cahiers du Monde Russe*. — 1968. — № 9-3-4. — С. 386-436.

стю. В Ланьї, Мішле, Проспера де Баранта, посла Франції в Санкт-Петербурзі в 1835-1840 рр., ми бачимо низку спостережень і роздумів, які анітрохи не втратили своєї актуальності. Навпаки, суворе бачення російських реалій, характерне для тієї доби, краще узгоджується з недавньою еволюцією посткомуністичної Росії, ніж русофільські марення, модні за часів франко-російського союзу. Читання цих несправедливо забутих текстів з'ясовує нам дивовижні сили тяжіння російської історії.

Усі троє згаданих вище авторів прагнуть дати своїм читачам змогу краще пізнати Росію. Адже «немає такої зухвалої брехні, завдяки якій друзі Росії, надто протягом останніх двадцятьох років, не глумилися зі здорового глузду Європи», — обурюється Мішле в «Демократичних легендах Півночі», опублікованих 1854 р.[1] «Щодо Росії панує повне невігластво, породжене поблажливими виданнями. ...хто винен у цьому? Самі росіяни. Звичай приховувати і лестити так міцно вкоренився в них, що геть усі, без винятку, стають спільниками царя і його уряду, щоб, удаючись до найзухвалішої брехні, ошукувати і вводити в оману подорожніх»[2], — констатує Ланьї. Мішле робить остаточний висновок: «Росія за своїм характером, за своїм життям — це сама брехня, її зовнішня політика і її зброя проти Європи неминуче є брехнею»[3].

Як і багато європейських спостерігачів, Жермен де Ланьї дивується ненастанному розширенню Російської імперії: «Проте, незважаючи на неродючість ґрунту та суворість клімату, незважаючи на деспотичний уряд і отупіння населення, Росія незмірно розширила свою територію... І раптом Росія постала перед враженою Європою і, тільки-но показавшись, сподівається з зухвалою зарозумілістю запанувати над світом, заявляє про свої претензії на європейську дик-

---

[1] Jules Michelet. *Légendes démocratiques du Nord.* — Flammarion, 1898. — С. 11.

[2] Germain de Lagny, *Le Knout et les Russes.* — Paris, D. Giraud éd., 1853. — С. 1, 4.

[3] Jules Michelet, *Légendes démocratiques du Nord.* — С. 42.

татуру»[1]. В Ланьї ми бачимо чудовий аналіз способу, яким Російська імперія розширювалася завдяки «моральній і матеріальній співучасті Європи... Ми всюди бачимо, що Росія, прагнучи втілити в життя свої честолюбні наміри, завжди перебуває у змові з якоюсь іншою державою, що допомагає їй і сприяє її задумам. Хоча Німеччина сьогодні боїться сили та могутності Росії, саме вона найревніше посприяла швидкому зростанню цього північного велетня»[2]. Австрія мала думку поділити Польщу, сподіваючись відвернути Росію від Криму і дунайських провінцій. Щоб уласкавити царя, Наполеон «дав йому Фінляндію на випас». Немов правлячи за відлуння, майже тієї самої миті Жуль Мішле подає нам прозірливий аналіз способу, яким Росія пожерла Польщу завдяки «наполегливій інтризі, з допомогою якої російське єзуїтство (я називаю так цю темну дипломатію) спромоглося розвалити Польщу зсередини і огорнути її ззовні немов мережею пітьми, підбурюючи всю Європу проти неї, здобуваючи лестощами або грошима домінантні органи громадської думки, створюючи штучну громадську думку, начебто громадську думку, яка повідомляла про таємні справи, і нарешті, мало-помалу посміливішавши, додаючи до засобів, продиктованих хитрощами, зачарування терору... Росія намагається передусім створити якусь Польщу проти Польщі, немов підступний лікар, що, зобов'язаний лікувати начебто хворого, тямить вправно породити в його живому тілі інші живі тіла, завести там хробаків... Росія входить у Польщу тільки *для гарантування добробуту невинних жителів сіл*. Росія видає поклик Спартака, заклик до війн поневолених... Росіяни перемогли Польщу не шаблею, до розпаду призвела їхня мова»[3]. Хіба це не ранній опис гібридної війни, яку тепер провадять проти України?

Барант подає прозірливу заувагу, що в Леванті Росія, на відміну від європейських держав, не має негоціантів, яких треба захищати, не має економічних інтересів, які потре-

[1] Germain de Lagny. Там само. – С. 25.
[2] Germain de Lagny. Там само. – С. 5–6.
[3] Jules Michelet. Там само. – С. 44–45.

бують захисту. «Для Росії існують лише питання території і панування. Але ці питання вона могла б вирішувати тільки війною, яку даної миті вона не має ніякого бажання провадити»[1].

І все-таки всі троє авторів перебувають під враженням, що вони мають справу з колосом на глиняних ногах: «Сама ця держава, що така непохитна, така сувора і видається такою сильною, насправді дуже слабка», – зазначає Мішле. Барант вважає за нерозумну політику русифікації, яку провадить Микола I: «Він поширює невдоволення і породжує бажання відокремитись у провінціях, які давніше були віддані та вірні. Курляндія і Лівонія почуваються тим більше німецькими, що ревніше їх намагаються зробити російськими»[2]. Ланьї теж бачить крихкість імперії: «Російська єдність – химера. Усі ці дивні народи, чужі одні одним, свавільно стулені докупи політикою і війною... тримаються купи тільки завдяки вправному маккіавелізму і невблаганній дисципліні, наслідки якої спантеличують розум... Після першого заклику до бунту, якщо Росія втягнеться у якусь велику війну, хто знає, де зупиниться пожежа?»[3] Інколи він постає як справжній пророк: «...Того дня, коли перша палацова революція підніме ті озброєні ватаги, настане остання мить Росії»[4].

Барант передбачає, що російський уряд прагнутиме «зберігати завдяки репресіям суспільний стан, доба якого вже минула. Саме отак і стаються революції. Що більше вони пов'язані зі зміною, проте не влади, а самого суспільства, то страхітливіші»[5]. Цей автор уже відзначає існування третього стану, натхненого революційними ідеями: «Деспотичний уряд тисне на них, і ця тиранія має за свого спільника стан

---

1 Prosper de Barante. *Notes sur la Russie 1835-1840*. – Paris: Michel Lévy frères éd., 1875. – С. 167.
2 Prosper de Barante. Там само. – С. 386
3 Germain de Lagny. Там само. – С. 29–30.
4 Germain de Lagny. Там само. – С. 54.
5 Prosper de Barante. Там само. – С. 315.

усього суспільства»[1]. «Російське життя — це комунізм»[2], — висловлює пророцтво і Мішле, вражений функціонуванням російської сільської громади.

У своїх спостереженнях усі троє авторів докладно описують сваволю, яка панує в Росії. Барант: «Найниціші утиски, найобурливіша несправедливість вочевидь служать для вимагання грошей»[3]. Ланьї: «...Поліція дбає тільки про тих, із кого можна здерти шкуру[4]. «В Росії хабарництво проступає в огидних та цинічних формах, і то в справді страхітливому масштабі»[5]. Автори думають про причини цієї корупції. На думку Ланьї, пояснити її просто: «Задля військово-морського флоту, як і задля армій, цар іде на величезні жертви, які значно перевершують його ресурси... Ці жертви становлять причину недостатності платні, яка підточує всі державні служби й породжує найогидніше і наймерзенніше хабарництво»[6]. Барант більш песимістичний: «Скромність платні і огидні умови життя нижчих урядовців не є справжніми причинами корупції, бо щодня не бракує скандальних прикладів серед найвищих посадовців і найвидатніших імен. Але в країні, де не існує незалежної та освіченої публіки, де громадська думка не має ніякого впливу на адміністрацію, аж ніяк не можна сподіватися, що урядовці набудуть чуття честі і страху перед доганою, помітні у Франції навіть у найнижчих урядовців... Корупція зростає разом із рангом і платнею»[7]. Ланьї зі свого боку зауважує, що «багаті й могутні можуть безкарно вдаватися до найрізноманітніших злочинів»[8]. «Поліція більше переймається думками кожного, ніж безпекою всіх»[9]. «Натомість у Росії право можна було б підсумувати застосуванням брутальної сили... Не просіть

---

1 Prosper de Barante. Там само. — С. 144.
2 Jules Michelet. Там само. — С. 30.
3 Prosper de Barante. Там само. — С. 133.
4 Germain de Lagny. Там само. — С. 38.
5 Germain de Lagny. Там само. — С. 72.
6 Germain de Lagny. Там само. — С. 128.
7 Prosper de Barante. Там само. — С. 136—138.
8 Germain de Lagny. Там само. — С. 140.
9 Germain de Lagny. Там само. — С. 154.

і не шукайте ніякої гарантії ні для своєї особи, ні для свого майна, ви не знайдете ніяких... Закон у Росії не захищає нічиїх інтересів, за винятком усе-таки інтересів держави»[1]. Мішле заходить якнайдалі в поясненні російського «правового нігілізму»: «Росія нехтує закон, цього батька народів»[2]. «Цей світ, що мало-помалу втрачає свою давню основу, *батьківство*, ще не утвердився на новій основі, на *законі*, врядуванні, яке здійснює над собою сама людина»[3].

Серед наших трьох авторів існує консенсус і щодо православної церкви. Ось що пише Мішле: «В цьому народі урядовців не можна без огиди дивитися на те, що називають церквою і що становить лише частину адміністрації»[4]. Ланьї не менш суворий: «Усюди, де християнська релігія поширила свої блага, варварство мало-помалу зникло й поступилося лагіднішим і чеснішим звичаям, а в Росії знову-таки навпаки. Там в ім'я самої релігії та Бога і з допомогою його слуг підтримують найогидніше варварство... Уряд, аж ніяк не намагаючись поліпшити мораль свого духівництва завдяки поширенню освіти, навпаки, намагається зробити невігластво якомога темнішим, а морок якомога густішим, щоб краще забезпечити своє панування»[5]. Така оцінка Ланьї добре узгоджується з судженням Баранта, що дивується «цілковитій нікчемності духівництва» і висновує: «Російська релігія — це релігія села, більш нічого»[6]. На його думку, цар Микола I — аж ніяк не релігійний фанатик, «але його політичні упередження, які день у день стають дедалі затятіші, штовхають його до сліпої нетерпимості. Російська релігія для нього — символ національності, покори суверенові, поваги до усталеного порядку»[7]. Баранта, крім того, приголомшує зичливе ставлення царського уряду до ісламу

---

[1] Germain de Lagny. Там само. — С. 160—161, 174.
[2] Jules Michelet. Там само. — С. 14.
[3] Jules Michelet. Там само. — С. 104.
[4] Jules Michelet. Там само. — С. 38.
[5] Germain de Lagny. Там само. — С. 77—78.
[6] Prosper de Barante. Там само. — С. 66, 77.
[7] Prosper de Barante. Там само. — С. 317.

в порівнянні з переслідуванням католиків і протестантів: «До католицької релігії в Польщі, греків у Малоросії, лютеранської громади в балтійських провінціях ставляться неприхильно, часто гноблять їх, натомість до магометанства, азіатської релігії, що не пов'язана з жодною політичною ідеєю і не дає імператору ніякого приводу для неспокою, ставляться ласкаво»[1].

Усі троє наших авторів наголошують на мілітаризації Росії за Миколи I: «Ось як зміцнюють Росію, — пише Мішле. — Роблять солдата, вбивають людину. Завдяки моторошній дисципліні отримують машину, втрачають душу»[2]. Мішле зосереджується на страхітливій атмосфері, яка панує в російській армії: «Кожен офіцер боїться, що його викаже сусід, і дуже часто випереджає його»[3]. Армія має подобу решти країни: «Зрештою, Росія — лише величезна казарма, де позбавлено права виходу геть усіх»[4].

У зв'язку з армією Барант викриває нераціональність використання державних грошей: «Витрати армії і військово-морського флоту поглинають принаймні половину бюджету. Розкішні будівлі, любов до всього, що має блиск, зменшують або відкладають корисні й продуктивні витрати»[5]. Десь така сама заувага і в Ланьї: «Ніякий народ на землі не має більшого марнославства, більшої гордості, більшої хвальковитості і національного самолюбства, ніж росіяни... Описати національну гордість росіян дуже важко, я не знаю, чи є в світі народ, який мав би ще більше претензій»[6].

Але саме Мішле найкраще роздивився особливий характер російських гордощів, що набирають форми месіанства: «Ви не здатні навіть організувати в себе світ громадянського порядку, світ нижчий! І претендуєте на вищий світ релігії!.. Безсилі у справах людини, ви розводитесь про Бога»[7].

[1] Prosper de Barante. Там само. — С. 220.
[2] Jules Michelet. Там само. — С. 96.
[3] Jules Michelet. Там само. — С. 160.
[4] Germain de Lagny. Там само. — С. 231.
[5] Prosper de Barante. — Там само. — С. 428.
[6] Germain de Lagny. Там само. — С. 252, 270.
[7] Jules Michelet. Там само. — С. 241.

Барант прозірливо зауважує, що цар ладен пожертвувати поліпшенням матеріального стану своїх підданих, якщо це поліпшення приведе до ослаблення самодержавства: «Якщо розвиток внутрішнього процвітання має породити як необхідний наслідок більшу незалежність підданих… думаю, імператор цілком готовий пожертвувати зростанням торгівлі. Він хотів би, щоб російські купці багатіли, лишаючись смиренними і догідливими обожнювачами суверена»[1]. Трохи далі він підсумовує вічну російську дилему: «Проблема, яку намагається вирішити імператор, — розвинути в Росії торгівлю й промисловість, щоб збільшити державний бюджет і продемонструвати свою рівність із Європою, обходячись без неї, а водночас зберегти покору, смирення і невігластво російських купців»[2].

Загалом ми бачимо песимістичні свідчення, з багатьма нюансами в дипломата Баранта, гострі в Ланьї, прозірливі в Мішле. Ланьї спростовує твердження тих, хто вважає, ніби Росії належить майбутнє: «…Не слід вірити в те казкове майбутнє, яке їй провіщають більшість державних діячів, хоча знають про цю країну лише те, що бачать у географічному атласі… Вага, що нею вона тисне на Захід, — результат не так її справжніх, постійних сил, як повної необізнаності з її ресурсами та звичаями, в якій донині перебувають усі уряди»[3]. А Мішле оголошує суворий присуд: «Ми здогадуємось, дивлячись [на росіян], про відчутну ваду, властиву цій расі. Це ще не люди. Ми хочемо сказати, що їм бракує головного атрибуту людини: моральної здатності, чуття добра і зла. Це чуття і ця ідея — основа світу. Людина, яка не має його, ще плаває безладно, як моральний хаос, що чекає створення»[4]. «Отже, поки що ми повинні розглядати Росію загалом тільки як силу, варварську силу, світ без закону, *світ, ворожий Закону*, світ, що не досягає ніякого прогресу в цьому аспекті, а навпаки, іде в зворотний бік і повертається до давньо-

[1] Prosper de Barante. Там само. — С. 132.
[2] Prosper de Barante. Там само. — С. 449.
[3] Germain de Lagny. Там само. — С. 14, 23.
[4] Jules Michelet. Там само. — С. 35—36.

го варварства, визнає сучасну цивілізацію тільки на те, щоб розвалити західний світ і вбити сам закон... Росія не приймає від нас нічого, крім зла. Вона поглинає, притягує до себе всю отруту Європи. Посилює її і робить ще небезпечнішою»[1]. В середній перспективі наші троє авторів помилялися, а в тривалій перспективі історія, здається, підтвердила слушність їхніх поглядів.

Франсуаза Том[2]

[1] Jules Michelet. Там само. — С. 109-110.

[2] Франсуаза Том (н. 1951) — французький історик, совєтолог, викладач Сорбоннського університету, автор багатьох історичних праць. — *Прим. перекл.*

ВСТУП

І

Росія завжди дуже цікавила громадську думку Європи. Росія взяла на себе роль, яка всюди породила непевність, і збуджує цікавість, яку ми сподіваємось певною мірою задовольнити.

Щодо Росії панує повне невігластво, породжене поблажливими виданнями, де вигадка майже завжди займає місце правди.

Російські історики не мають права писати, дослухаючись до свого сумління, бо їхні оцінки їм диктують урядові гроші.

Щодо подорожніх-іноземців, то за ними так суворо наглядають, що їм можна взяти з собою у формі подорожніх вражень тільки те, що дозволяє російська поліція. А втім, досить знати, з якою сповненою підозр ретельністю ця поліція зупиняє на кордоні подорожнього й допитує його. Дозвіл заїхати в країну йому дають тільки після прискіпливого вивчення його поведінки, думок, а надто намірів. Передусім він має розповісти, яке його становище і соціальний статус. Чи належить він до якогось товариства? Чи він франкмасон? Що він приїхав робити в Росії? Чи має він засоби, щоб жити в країні протягом часу, поки його затримують там справи і задоволення?[1]

Якщо бодай трохи запідозрять, що в подорожнього є прихована думка спостерігати або вивчати звичаї та суспільство країни, його нещадно спроваджують.

Саме це й пояснює, чому ми так мало знаємо про такого колоса, як Росія.

У Німеччині більшою мірою, ніж деінде, відчувають огиду до слова «російський». Це слово найповнішою мірою виражає варварство і дикунство, а для більшості інших країн Європи Росія — ще й досі кочова Татарія Чингізхана і Тамерлана. Ця оцінка слушна, але слід сказати, що російський

[1] Див. наприкінці книжки документ А.

народ займає особливе місце в історії внаслідок своєрідності своїх звичаїв і страхітливості деяких своїх політичних інституцій; щоправда, він уже не такий, як за часів, коли царі, сп'янілі від вина та крові, пускали по вулицях Москви і Новгорода ведмедів, вовків і голодних собак, щоб вони пожирали знівечені й закривавлені тіла жертв, що їх царі проткнули чи наказали проткнути списом і кинути на вулиці для того мерзенного прибирання. Він уже не такий, як за часів, коли російський цар Петро I чинив правосуддя із шаблею в руці, зітнувши власноруч голови одинадцятьом збунтованим стрільцям, і десять днів споглядав найжорстокіші страти. Нині варварство таке ж, як і колись, лише набуло лицемірніших і — наважуся сказати — цивілізованіших форм.

Якщо Європа ще й досі, цієї пори, перебуває під впливом багатьох упереджень і прикрих помилок щодо Росії, хто винен у цьому? Самі росіяни. Звичай приховувати і лестити так міцно вкоренився в них, що геть усі, без винятку, стають спільниками царя і його уряду, щоб, удаючись до найзухвалішої брехні, ошукувати і вводити в оману подорожніх, які, мабуть, скориставшись своїм безстороннім розумом і вмінням з'ясовувати, могли б найкраще розкрити деякі питання і дати змогу оцінити Росію в її справжньому світлі.

II

Дивлячись на Росію передусім із погляду політики, читаючи історію Росії, ми помічаємо, як легко можна звести нанівець гордість російського народу.

Великі територіальні здобутки Росії датовані добою Петра I. Що ж, нехай нам дозволять швиденько довести, що, починаючи від тієї доби, завоювання Російської імперії правлять за звинувачення її власного безсилля, розкривають моральну і матеріальну співучасть Європи, яка полегшила їх і відкрила всі шляхи, на які Росія, якби була сама, ніколи не змогла б ступити. Ми не дотримуємось ніякої гіпотези, а тільки подаємо факти, на які, здається, звертають не досить уваги.

І справді, ми всюди бачимо, що Росія, прагнучи втілити в життя свої честолюбні наміри, завжди перебуває в змові з якоюсь іншою державою, що допомагає їй і сприяє її задумам.

Хоча Німеччина сьогодні боїться сили та могутності Росії, саме вона найревніше посприяла швидкому зростанню цього північного велетня.

Візьмімо за вихідний пункт розчленування Польщі.

Чи було це завоювання, таке славетне для Росії, наслідком тріумфу її політики чи перемоги над ворогами? Ні! Польщу розшматовано спільними зусиллями трьох великих держав, які здійснили найбрутальніший і найнесправедливіший акт грабунку за умов — дивна річ! — миру в усій Європі.

А кому належала думка про розчленування Польщі? Австрійському кабінету, зокрема князю Кауніцу.

Австрія боялася побачити, як Росія, скориставшись швидким занепадом Туреччини, захопить Крим і волоські провінції, погрожуючи привласнити собі виняткове право на судноплавство на нижньому Дунаї. Оголосити війну було важко, Австрія відновлювалася тоді від надто кривавих утрат, щоб мати думку скликати нові армії. Австрія не знайшла підтримки в Пруссії, поєднаній договором 1764 року з царицею Катериною і зобов'язаній надати їй допомогу в разі нападу. А втім, Фрідріх так підняв Пруссію як могутню військову державу, що вона вже лякала своїх сусідів.

Отже, віденський кабінет перебував у стані розгубленості, аж раптом у голові князя Кауніца виник чудовий проект розчленування Польщі.

За привід правила страхітлива анархія, до якої опустилася Польща після появи на троні Яґеллонів фаворита Катерини II[1]. Австрійський імператор Йосиф II розкрив свій план Фрідріху, що прийняв його з радістю. Прозондували російський кабінет, і на прохання прусського короля цариця

[1] Мається на увазі Понятовський Станіслав Авґуст (1732—1798), останній король Польщі. — Тут і далі примітки, позначені зірочкою, належать перекладачеві. — *Перекл.*

погодилася заспокоїти Австрію, відмовившись (тимчасово) від окупації Молдови і Волощини.

Перший договір від 17 січня 1772 р. урегулював претензії кожної зі сторін, а 5 серпня ще один договір визначив розчленування Польщі.

1794-го і 1795 року (саме тоді, коли французький Конвент проголосив демократичні принципи, *які здивували народи і налякали королів*), незважаючи на зусилля видатного Косцюшка і день під Дубенкою, — який ще раз довів росіянам, що їм важко перемогти цивілізований народ, — останні залишки Польщі, що їх, удавшись до подоби сорому, три коаліційні держави доти поважали, були остаточно поділені, щоб загасити там, як стверджували вони, *якобінські ідеї, які прийшли з Франції*, занапастили Варшаву й загрожують їхнім країнам.

З боку Пруссії то була не тільки підступність, а й величезна помилка, неполітичний акт, бо вона сама відкинула бар'єри, які захищали її від амбіцій Росії, що стала її сусідкою, а згодом утручалася в справи Німеччини і ставала там оборонцем абсолютизму.

Погляньмо тепер в інший бік.

Після смерті султана Сулеймана могутність Високої Порти швидко йшла до повної руїни. Паші в провінціях повстали й проголосили свою незалежність. У Стамбулі яничари залежно від своїх примх підносили або валили султанів, тож Туреччина, як і Польща та Персія, чий занепад теж швидко відбувається, дійшла до стану суспільного розпаду, мабуть, ще гіршого за варварство. Саме з огляду на цей повний занепад Росія спромоглася, хоча не без зусиль, захопити греко-турецькі провінції на берегах Чорного моря, а цариця проголосила себе протектором дунайських князівств.

Фрідріх II помер, і разом із ним згас і страх, який його могутній геній навівав сусідам і який лякав навіть Катерину, бо вона краще за будь-кого іншого знала слабкі місця своєї імперії. Росія першою розкрила свої погляди на схід, і вони полягали не в чому іншому, як у намірі брутально позбавити султана його володінь від берегів Босфору аж до узбережжя

Венеційської затоки; панславізм уже перебував серед ідей російського уряду. Тоді санкт-петербурзький кабінет уклав договір з Австрією, яка знову незграбно підтримала його і знову стала жертвою підступності свого союзника.

Підписавши той договір, Катерина в супроводі сорока тисяч війська покинула столицю — начебто з наміром провідати глибини своєї широкої імперії — і одразу з'явилася на Чорному морі й загарбала Крим ще до того, як турки дізналися про її виїзд із Санкт-Петербурга. Коли вдаватися до таких лояльних дій, успіх дається легко.

Англійці, що спалили 1807 року Копенгаґен, — лише плагіатори генія Катерини.

Ведімо ж далі ретроспективну розповідь про іноземні засоби й допомогу, завдяки яким Росія знаходить зацікавлених союзників або політично нерозважливих і поблажливих діячів, щоб задовольнити свої амбіційні проекти.

Після зустрічі в Тільзіті Наполеон, маючи потребу зацікавити царя Олександра проектами, які планував щодо Іспанії, дав йому на випас Фінляндію. Результат цієї війни було легко передбачити. Росія, вільна з усіх боків, а ще й маючи заохочення та моральну підтримку Наполеона, навалилася своєю величезною вагою на Швецію, бідну й майже безплідну країну. Мабуть, Московська імперія впала б у цій боротьбі, якби не куплена золотом зрада адмірала Кронстедта, що змусила стокгольмський кабінет до миру й відмови від Фінляндії, бо адмірал здав росіянам фортецю Свеаборґ, яку вважали за неприступну і яка була ключем до цієї провінції, а водночас складом військових припасів країни.

Зрештою, щоб увінчати всі ці легкі тріумфи, чи є потреба згадувати про неймовірні й довгий час марні зусилля, до яких удавалася Росія, прагнучи придушити польське повстання 1831 року? І хіба не Пруссія, зневаживши договір про нейтралітет, відкрила Росії порт Данциґ і течію Вісли, щоб полегшити прохід її армій і провіз військового припасу?

Росія всюди і завжди користалася з допомоги своїх сусідів. Сама вона ні до чого не взялася, нічого не реалізувала.

1808 року російський кабінет диктував невблаганно жорстокі умови Швеції, коли йшлося про визначення кордонів Фінляндії, але до якої вдавався він мови рік тому, коли Наполеон прогнав короля Пруссії з його держави і закінчив ту незабутню кампанію Тільзітським миром? Про це можна судити на основі джерела, поданого наприкінці книжки. Це цікавий і дуже рідкісний документ[1].

Крім того, варто нагадати, що російські армії, які протягом сторіч *«перемагали своїх ворогів в усіх закутках землі»* своєю *«мужністю, тріумфами»* й *«безстрашністю»*, зазнали поразки під Ейлау і Фрідландом, так само як за два роки до того були розбиті та знищені під Аустерліцом.

III

Росія завдяки своєму незліченному населенню і географічному становищу безперечно становить державу першого порядку, але державу пасивну, чия вага в балансі договорів стає вирішальною тільки тоді, коли Росія може зіпертися на одну з двох великих німецьких держав. Ми ставимо Росію на належне їй місце, проте не слід вірити в те казкове майбутнє, яке їй провіщають більшість державних діячів, хоча знають про цю країну лише те, що бачать у географічному атласі.

Підтримка арміями і грошима, яку Росія безкоштовно надала Австрії, щоб допомогти їй приборкати мадяризм, більше свідчить про властивий Росії страх, ніж про самовідданість.

У 1848–1851 роках Росію опановувала дуже велика тривога. Протягом цих трьох років Росії було вкрай незатишно; щоб заспокоїтися, їй знадобилося не менше, ніж реставрація імперії у Франції, дарма що вона визнала її з великою неохотою і прискіпувалася до протоколів поводження між суверенами.

---

[1] Див. наприкінці книжки документ Б.